

קווים לדרכו הפרשנית של ה'שפת אמת' לתלמוד

יוסף מרקוס

1. פתיחה

רבי יהודה אריה ליב אלטר (להלן: ה'שפת אמת') נולד בוורשה בשנת 1847. לאחר שהתייתם משני הוריו עבר לגור בבית סבו, רבי יצחק מאיר אלטר (להלן: ה'חידושי הרי"ם') בעיירה גורה שבפולין, ושם קיבל את עיקר חינוכו. עם פטירת סבו בשנת 1866, בהיותו בן תשע עשרה בלבד, נתבקש על ידי החסידים לקבל את הנהגת חסידות גור. אולם הוא סירב וקיבל את הנהגתו של רבי חנוך הינך הכהן לוי מאלכסנדר. לאחר פטירתו של האחרון, כעבור ארבע שנים, הסכים להתמנות לאדמו"ר והוא בן עשרים ושלוש שנה. תחת הנהגתו הפכה החסידות לאחת מהחצרות הגדולות בפולין.¹ כינויו הנודע 'שפת אמת' דבק בו על שם ספר שכינס את דרשותיו על התורה ויצא לאור לאחר פטירתו. ספר זה הפך לאחד מנכסי צאן הברזל של תורת החסידות. הוא מאופיין בניסוח מגובש ובדרך כלל בהיר ונינוח, חסר פולמוסים, מתחים והתלבטויות.²

* ברצוני להודות לקורא מטעם המערכת על הערותיו החשובות בתוכן ובצורה.

1 על תולדותיו ראו גם אלפסי, חסידות, אות י, עמ' י-טו.

2 ראו את דבריו של שטיינמן, באר החסידות, עמ' 263: "על דפי השפת אמת חופף הוד החסידות... אין כאן הוכחה, לא תוכחה, לא ריתחה של זעם חס ושלום, אלא יש זרימה של נחת...". דברים דומים כתב גם פייקאז', הנקודה הפנימית, עמ' 636-637: "בבדיקה מדוקדקת מתברר כי בס' שפת אמת מדובר בדתיות 'בעל ביתית', שבה ניכרת מאוד הנטייה להאדיר את מעמדה של האמונה כדרך לגילוייה של הנקודה הפנימית שבעולם... על ידי קבלת עול התורה והמצוות" (וראו גם פייקאז', חסידות פולין, עמ' 62-63). יעקבסון, קדושת החולין, עמ' 243 הערה 5, הגיב לדבריו של פייקאז' בחריפות: "אין שום ספק ששיטת גור טבועה בחותם מגמה ספיריטואליסטית קיצונית בעמדה כלפי המציאות. במובן זה היא הולכת בדרכם של האבות המייסדים של החסידות... אין מדובר כאן בדתיות 'בעל ביתית' אלא במיסטיקה מעמיקה, המבקשת לגלות את המשמעות הרוחנית של המערכת הנורמטיבית". יעקבסון ממשיך שם וחולק על טענתו של פייקאז' (שם, עמ' 637) שלפיה דרושי ה'שפת אמת' הם בעיקר תגובה למאורעות הזמן וברקעם עומד הצורך לבצר את חיי הדת ואין בהם משום 'שיטה' אחידה (ראו גם יעקבסון, אמת ואמונה, בייחוד בעמ' 593). אולם גם יעקבסון, במאמר מאוחר יותר, כתב בשמם של חסידי גור שדרשותיו המאוחרות יותר של ה'שפת אמת', מן העשור הראשון של המאה ה-19 ('דרשות שנות הסמ"ך') "ניכרות באווירה של 'בעל-ביתיות' חסידית ובניסיון לנקוט לשון פשוטה ומובנת לציבור גדול של שומעים". ראו יעקבסון, מנעורים להנהגה, עמ' 429. בכל מקרה, הוויכוח בין פייקאז' ויעקבסון אינו נוגע כל כך לסגנון הדברים אלא לתוכנם, האם ה'שפת אמת' הוא הוגה חסידי שמרני שבעיקר הטיף, בדרכיו שלו,

ספר נוסף מפורסם מפרי עטו הוא חידושי לתלמוד שכונו גם הם 'שפת אמת'. הספר הודפס לראשונה בוורשה בשנים תרפ"ה-תרצ"א (1925-1931), ומאז יצא לאור בעוד מספר מהדורות.³ תחילה הוציאו בני המשפחה את חידושי לסדר קודשים (תרפ"ה), לאחר מכן חידושים על שבת ועירובין וליקוטים מסדר זרעים (תרפ"ז) ולבסוף כרך שעוסק במספר מסכתות בסדר מועד (תרצ"א). בשנת תשכ"ח הדפיס אחד מנכדיו את חידושי למסכת נזיר וסוטה,⁴ ובשנת תשמ"ז הודפסו חידושי למסכתות מכות וקידושין.⁵

לימוד התורה תפס מקום מרכזי בחסידות גור כבר מימי סבו של ה'שפת אמת', ה'חידושי הרי"ם'. ה'חידושי הרי"ם' התפרסם כבר בצעירותו כעילוי ולמד אצל הרב אריה ליב ('מהרא"ל') צינץ, מגדולי התורה בפולין במאה התשע עשרה. מאוחר יותר התקרב ה'חידושי הרי"ם' לחסידות אך המשיך לדבוק בערך לימוד התורה וראה בו ערך עליון,⁶ בהתאם לאופייה הכללי של חסידות פולין המאוחרת, שערך לימוד התורה תפס

-
- לחיוק יסודי הדת המסורתיים - לימוד התורה וקיום המצוות - מתוך כניעה לצו האלוהי ולרצון האלוהי, או שמא לפנינו שיטה ספיריטואליסטית מופלגת. לאחרונה חזק בראון את עמדתו של פייקאז'. ראו בראון, שני מיני, עמ' 434 הערה 72 (ובהרחבה בעמ' 443-447).
- 3 השתיים האחרונות, שאינן צילום של המהדורה הראשונה, יצאו לאור בהוצאת מיר, ירושלים תשנ"ז; ירושלים תשס"ג.
- 4 שפת אמת - חידושים על מסכתות נזיר וסוטה, תל אביב תשכ"ח. כפי שהוא מעיר שם בהקדמה, הספר הודפס על פי העתקה מתוך כתב היד המקורי של ה'שפת אמת' שאבד בשואה. על יתר חידושי שלא הספיקו להדפיסם, כולל חידושים לשולחן ערוך שרובם אבדו במהלך ימי השואה, ראו מה שכתב שם המוציא לאור בהמשך ההקדמה. ראו גם בהערה הבאה.
- 5 ספר ליקוטי שפת אמת: חידושים על מסכתות מכות קידושין, נזיר, סוטה שו"ע יו"ד, סוגיות, שו"ת וביורוי הלכה, בני ברק תשמ"ז. על גילוי של כתב היד עם החידושים למסכתות קידושין ומכות ראו שם בהקדמה (וראו שם גם תיאור נרחב באשר לכתבי ה'שפת אמת' שהלכו לאיבוד במהלך ימי השואה). כפי שמעירים המדפיסים, החידושים על מסכת מכות מבוססים חלקית על כתב היד מאת המחבר וחלקית על ליקוט של התייחסויותיו למסכת מכות במקומות אחרים בכתביו.
- בשנת 1973 (תל אביב, תשל"ג) הוציאו בני המשפחה ספר בשם 'חידושי הרי"ם על יורה דעה', על פי כתב יד שנמצא לאחר מלחמת העולם השנייה וזוהה על ידם ככתב ידו של ה'חידושי הרי"ם'. במהדורת מיר של ה'שפת אמת' לתלמוד, ירושלים תשס"ג, כבר נקרא הספר 'שפת אמת - חידושים על שו"ע יו"ד'. בראש הספר הביא המוציא לאור מספר הוכחות לכך שאכן מדובר על חידושי של ה'שפת אמת'. ההוכחה המרכזית היא ההפניות ששילב ה'שפת אמת' עצמו בחידושי לתלמוד לספרו על שולחן ערוך יורה דעה.
- 6 הדברים באים לידי ביטוי באמירתו המפורסמת "הרבי ר' בונים ז"ל מפשיסחא הנהיג את העולם באהבה, הרבי מקוצק הנהיגם ביראה, ואני מנהיגם בתורה". ראו אברהם יששכר בנימין אלתר, מאיר עיני הגולה חלק ב, סו, ירושלים תש"ד, עמ' 230.

בה מקום מרכזי.⁷ גם נכדו ממשיכו, ה'שפת אמת', המשיך בקו הדוגל בהתעמקות בתלמוד ובפוסקים וראה בכך מפתח לעבודה הדתית.⁸

במאמר זה ברצוני לבחון את אופיים של חידושי ה'שפת אמת' לתלמוד, בעיקר תוך השוואה לאופן לימודו של סבו, שאצלו גדל ולמד, ולספרי אחרונים המוזכרים אצלו תדיר. לצורך כך אשווה לאורך המאמר את פירושו של ה'שפת אמת' לחידושו של ה'חידושי הרי"ם', וגם, בעיקר, לחידושו של רבי יעקב יהושע פלק, ה'פני יהושע'. ספר מרכזי ורב השפעה זה מוזכר מאות פעמים בספר 'שפת אמת' לתלמוד, הרבה יותר מכל חיבור אחר, והשפעתו על המחבר ניכרת.⁹ מחקר זה מבקש להוסיף נדבך נוסף לחקר ספרות האחרונים ודרכי פרשנותם, תחום שהזנח במשך שנים רבות וקיבל דחיפה מסוימת בעשרות השנים האחרונות.¹⁰

2. אופן הכתיבה של חידושי ה'שפת אמת'

בהקדמה ל'שפת אמת' על סדר קודשים בני המשפחה מתארים את אופיים של החידושים הכלולים בו. על פי עדותם, דרכו של ה'שפת אמת' הייתה "לחדש בכל יום" תוך כדי לימודו ולהעלות את הדברים על הכתב. לא מדובר, אם כן, על חיבור שיועד מראש לפרסום.¹¹

המוציאים לאור אף מעירים בהקדמה הנוכרת ש"מפוזרים היו הכתבים בהרבה מהדורות". כונתם היא, כפי שעולה גם מהמשך הדברים שם, שהיו לפניהם מחברות (מהדורות) שונות שבהן נכתבו החידושים, ונדרשה עבודת איסוף וליקוט כדי ליצור

7 על כך ראו אצל בראון, שני מיני, עמ' 343-435.

8 הדברים עולים, בין השאר, מתוך מכתבו לבנו, שצוטט רבות במחקר, ובו הוא קורא לו להתעסק בעיקר בתורה ובמצוות "כי הרבה יותר ויותר זוכה האדם ע"י תורה מע"י שכלו ורעיונותיו, בפרט בימי הנעורים. כפי רוב עסק התורה יטהרו מחשבותיך...". ראו אוצר מכתבים ומאמרים מאת מרן יהודה ארי' לייב מגור, ירושלים תשמ"ו, עמ' 10-10. וראו על כך בהרחבה אצל בראון, שני מיני, עמ' 435.

9 על השפעתו ותפוצתו הרבה של הספר ראו תא שמע, פני יהושע, עמ' 277-278.

10 ראו את הערתו העקרונית של תא שמע, הגר"א, עמ' 181: "חקר הספרות הרבנית של מאות השנים האחרונות, הלא היא תקופת 'האחרונים', הוזנח כליל במחקר המודרני". למחקרים עדכניים העוסקים בספרות האחרונים, ראו, לדוגמה בלבד, תא שמע, פני יהושע; הריס, הגר"א; ריינר, תמורות; רפלד, המהרש"ל; כהן, אור שמח; אנגלמן, הרש"ש; בראק, המהרש"א; שוחט, השיטה הליטאית; טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד; ברויאר, אהלי תורה; וזנר, חשיבה משפטית; ליכטנשטיין, תקופת האחרונים; מאירסון, פני יהושע; טיקוצ'ינסקי, מנחת חינוך; כהנא, מהנודע ביהודה; סמט, קצות החושן.

11 חתן המחבר, הרב יעקב מאיר בידרמן, מעיר בהקדמה זו שבשל אופיים של החידושים, הוא הוסיף מידי פעם הערות בסוגריים מרובעות, ובהן הוא מעיר הערות קצרות שנועדו לבאר וליישב את דבריו של ה'שפת אמת'.

חיבור רציף על המסכתות השונות. ואומנם, ניתן למצוא עדויות ישירות של ה'שפת אמת' עצמו על אופן כתיבה זה בתוך חידושו. במספר מקומות הוא מעיר, תוך כדי דיון בנושא מסוים, שהוא כבר כתב על נושא זה "בקונטרס אחר" או "במקום אחר",¹² והכוונה היא למחברת אחרת שבה נכתבו הדברים. באשר לזמן כתיבת החידושים, מדבריהם של בני המשפחה שנזכרו עולה שהחידושים נכתבו במשך שנים רבות, אך לא ברור מתי החל ה'שפת אמת' לכותבם. מצאתי, אומנם, מקום אחד שבו ה'שפת אמת' מתייחס במפורש לזמן כתיבת אחת המחברות: בחידושו לבבלי יומא פב ע"א הוא עוסק בדיני מסירות נפש ופיקוח נפש, ותוך כדי הדיון הוא כותב: "ובשנה הקודמת שנת תרכ"ח (1868) אחר ראש השנה, ישבתי...". לפי זה, את המחברת שממנה נלקחו הדברים הללו כתב ה'שפת אמת' בשנת תרכ"ט, בהיותו בן עשרים, עוד לפני שהתמנה לאדמו"ר.

3. הספרים שהיו מונחים על שולחנו

מעבר לפירוש רש"י ותוספות, ה'שפת אמת' מרבה לעסוק בדברי הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש (כולל התוספות רא"ש), וכן בחידושיהם של ראשוני ספרד: הרמב"ן, הרשב"א והר"ן. כל אחד מהראשונים הללו מוזכר מאות פעמים לאורך החיבור. ניתן למצוא התייחסות, אם כי מועטה למדי, גם לספרי הלכה אשכנזיים מימי הביניים כגון ספר 'אור זרוע' (שהודפס לראשונה בימיו), ספר 'הרוקח' וספר 'האגודה'. באשר לספרי אחרונים, מכתביו של ה'שפת אמת' ניכר שספרייתו הייתה עשירה ומגוונת, והוא עושה שימוש רב בפרשנותם של האחרונים לתלמוד הבבלי. שני ספרי האחרונים המצוטטים ביותר אצל ה'שפת אמת' הם 'חידושי המהרש"א' לרבי שמואל אליעזר הלוי איידלס ו'פני יהושע'. כל אחד מהם מוזכר מאות פעמים בחידושו על המסכתות השונות. כמו כן הוא מרבה לצטט גם את 'חידושי הצ"ח' ('ציון לנפש חיה') לרבי יחזקאל הלוי לנדא ואת חידושו של רבי עקיבא איגר, אך בהיקף קטן יותר. ציטוטי רבי עקיבא איגר לקוחים בעיקר מתוספותיו על המשניות אך גם מחידושו לתלמוד ומהספר 'דרוש וחידוש'. ראוי לציין שני ספרים ייחודיים באופן יחסי, שבהם הוא עושה שימוש עשירות פעמים. ספר אחד הוא 'בית ישראל' על סדר מועד, ספרו של האדמו"ר מקו'ניץ, רבי ישראל הופשטיין, שהודפס בין השנים 1864-1878.¹³ ספר נוסף הוא 'ראשון לציון', ספר חידושו לתלמוד של רבי חיים בן עטר, בעל 'אור החיים' על התורה. מעבר לכך, ניכר שה'שפת אמת' עושה שימוש בספרים מרכזיים ומוכרים שנכתבו על מסכתות בודדות. כך, לדוגמה,

12 ראו חידושו על שבת יא ע"א - "וכבר כתבתי במקום אחר..."; שבת יא ע"א - "ובקונטרס אחר כתבתי ליישב...". ראו עוד חידושו על שבת כב ע"א; שבת פז ע"א; ראש השנה ב ע"ב; ראש השנה כח ע"א; יומא לה ע"א; סוכה ט ע"ב; סוכה טז ע"ב; סוכה יח ע"א; מגילה ח ע"א.

13 עיון ראשוני בספר 'בית ישראל' מלמד שהוא מאופיין בהערות פרשניות קצרות על דברי התוספות, ה'מהרש"א' ונושאי הכלים על השולחן ערוך.

בחידושויו על מסכת ראש השנה הוא מרבה לצטט את הספר 'יום תרועה' לרבי משה בן חביב, מחבר הספרים 'עין יעקב' ו'תורת גיטין', ובעיקר את 'טורי אבן' לרבי אריה לייב גינצבורג. במסכת יומא הוא מרבה לצטט את הספרים 'תוספת יום הכיפורים' לרבי משה בן חביב, 'גבורות ארי' לרבי אריה לייב גינצבורג, ו'שיח יצחק' לרבי יצחק יוסף נוניס. במסכת סוכה הוא מצטט פעמים רבות את הספר 'כפות תמרים' לרבי משה בן חביב. בחידושויו על מסכת תענית הוא מזכיר מספר פעמים את ספרו של רבי שלמה אלגוי (המאה ה-17, טורקיה-ירושלים) 'רצוף אהבה', וכן את 'גבורות ארי'. במסכת נזיר מוזכר כמה וכמה פעמים הספר 'אורח מישור' לרבי יוחנן קרמינצר (סוף המאה ה-17). בסדר קודשים מופיעים הספרים 'טהרת הקודש' לרבי יצחק בן צבי אשכנזי ו'צאן קדשים' לרבי אברהם חיים שור. עוד הוא מרבה לצטט את ה'טור', את ה'בית יוסף' ואת ה'בית חדש', וכן את ה'שולחן ערוך' ונושאי כליו המרכזיים, בעיקר את ה'מגן אברהם' אך לא מעט גם את ה'טורי זהב' וחיבורים קלאסיים אחרים.

סקירה זו מלמדת לא רק על מה שיש בה אלא לא פחות מכך על מה שאין בה - נעדרים, כמעט לחלוטין, אזכורים של ספרו של סבו של ה'שפת אמת', 'חידושי הרי"ם' על התלמוד.¹⁴ התעלמות זו בולטת במיוחד לאור העובדה שבדרשות החסידיות שכוונסו ב'שפת אמת' על התורה, ספר 'חידושי הרי"ם' מצוטט כמעט בכל דרשה. ואומנם, כפי שנראה להלן,¹⁵ נכדו של ה'שפת אמת', האדמו"ר 'לב שמחה' מגור, כבר העיר על חסרון זה ותלה זאת בהבדלים ניכרים בין דרכי הלימוד של שתי הדמויות.

4. דרכו הפרשנית של ה'שפת אמת'

אחד המאפיינים של פרשנות התלמוד שנכתבה בזמן המעבר מתקופת הראשונים לתקופת האחרונים במאה החמש עשרה, הוא ההכרה בסמכות הפרשנית המוחלטת והמחייבת של הדורות הקודמים.¹⁶ החיבורים המרכזיים שנכתבו במהלך המאה השש עשרה התמקדו בעיון בדברי רש"י והתוספות שנחשבו לפרשנות המקובלת והמחייבת של הסוגיה.¹⁷ עם חיבורים אלו ניתן למנות את 'חכמת שלמה' לרבי שלמה לוריא

14 'חידושי הרי"ם', בין אם מדובר על הספר עצמו ובין אם מדובר על דברים שבעל פה, מוזכר אצל ה'שפת אמת' לתלמוד פעמים בודדות בלבד. על חידושים בגמרא שאמר לפני סבו ישנה עדות ב'שפת אמת' על סוכה כט ע"א ד"ה 'עוד': 'הגדתי זה לפני אמו"ז הגאון הקדוש ז"ל וקלסה".

15 סעיף 4.1.

16 על המעבר בין התקופות ודיון באשר לקו הגבול החוצץ ביניהן, ראו תא שמע, הספרות הפרשנית, עמ' 210-213; הבלין, החתימה הספרותית; יובל, ראשונים ואחרונים.

17 ראו את דבריו של תא שמע, הספרות הפרשנית, עמ' 120: "ניתן לומר, בצורה גסה ואומנם ולא מדויקת, כי שלושת מפרשי התלמוד הקלאסיים בני המאה הט"ז, המהרש"ל, המהר"ם, המהרש"א, כתבו את ספריהם בעיקר כדי להגיש עזרה ראשונה ללומד התוספות (ורש"י כמובן)". דימיטרובסקי, על הפלפול, עמ' קכ-קכד עומד על כך שגם בישיבות אשכנזיות וגם בישיבות ספרדיות במאה הט"ז שבהן למדו על דרך הפלפול עודדו את התלמידים לפרש את הסוגיה באופן

(מ'הרש"ל'),¹⁸ 'חידושי הלכות' לרבי שמואל אליעזר הלוי איידלס (מ'הרש"א'),¹⁹ 'מאיר עיני חכמים' לרבי מאיר מלובלין (מ'הר"ם) ו'תורת חיים' לרבי אברהם חיים שור.²⁰ נוסף על כך, תקופה זו התאפיינה גם בפריחתה של שיטת הפלפול לגווניה השונים - העיון הספרדי,²¹ הפלפול והחילוק.²² המשותף לכולם הוא עיון דקדקני בסוגיה המקומית ובפירושי רש"י והתוספות, עיון שהוליד פירושים רבים ומערכות ארוכות על כל סוגיה.²³

כפי שציינו מספר חוקרים,²⁴ במעבר למאות השבע עשרה והשמונה עשרה ניתן לזהות שינוי מגמה משמעותי: ספרים מרכזיים כמו 'פני יהושע', 'צל"ח'²⁵ ו'שאגת אריה'

עצמאי. אולם שלב זה, שהיה השלב הראשוני, היה רק הקדמה שנועדה לסייע להבין לאחר מכן מדוע רש"י או בעלי התוספות לא פירשו כך, וראו שם בהערה 69. ראו גם ליכטנשטיין, תקופת האחרונים, עמ' 140, וראו מה שהעיר שם, בהקשר זה, על 'אחרוני הראשונים' - ראשונים מבחינה גיאוגרפית ותרבותית שההתייחסות הפרשנית שלהם היא לדברי התוספות וראשונים אחרים ולא לתלמוד.

18 על חיבורו 'ים של שלמה' ועל דרכו למקד את העיון בסוגיה ולחלוק, פעמים, גם על ראשונים, ראו אסף, מ'הרש"ל; רפלד, מ'הרש"ל; ריינר, תמורות, עמ' 53-60; הנ"ל, מעבר לגבולות.

19 על ההבדל בעניין זה בין 'חידושי הלכות' ל'חידושי אגדות', ראו ברקאי, המהרש"א, עמ' 33-35. אומנם עיון והשוואה בין 'חידושי הלכות למהרש"א' ובין 'חידושי אגדות' (בין השאר, על ידי חיפוש המילים "ויותר היה נראה לפרש" במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן) מעלה שבענייני אגדה ה'מהרש"א' מרבה להציע פרשנות חלופית לדבריו של רש"י, מה שאין כן בענייני הלכה.

20 ראו את דבריו בהקדמה לספרו (ירושלים, תשס"ד, ללא ציון מו"ל ועמוד), שם הוא מתנצל אם בטעות הציע פירוש שלא על דרך הראשונים.

21 ראו בוויאריץ, העיון הספרדי.

22 על שיטת הפלפול ועל מגמותיה נכתב רבות. ראו תא שמע, תוספות גרוניש; ברויאר, עליית הפלפול; דימיטרובסקי, על הפלפול; ריינר, תמורות; הנ"ל, מעבר לגבולות. על ההבדל בין הפלפול, המפרק את הסוגיה לפרטיה, ובין החילוק, שמגמתו להרכיב את הפרטים לתוך המסגרת הכללית של הסוגיה, ראו דימיטרובסקי, על הפלפול, עמ' קיח; ריינר, תמורות, עמ' 41-42.

23 כפי שציין תא שמע, פני יהושע, עמ' 283, יש להבדיל בין דרכו של ה'מהרש"א' (ראו את דבריו בחידושי אגדות לשבת סג ע"א: "ואמר יכול אפילו שלא לשמה? דהיינו דיש מחדדין עצמן בפלפול של הבל דהיינו שלא לשמה? ועל כן אמר בתנאי על דבר אמת שכן יהיה הפלפול והחידוד לבא על אמיתית התורה") ובין שיטת הפלפול לגווניה. אך אף על פי כן, ישנו מכתב משותף בדמות "דבקות מרבית בלשון התלמוד: מילותיו, דקדוקו, תחבירו וסגנונו".

24 תא שמע, הגר"א; תא שמע, סדר הדפסתם; ריינר, מעבר לגבולות; ליכטנשטיין, אחרונים.

25 על ה'צל"ח' ראו דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, עמ' קעז. דימיטרובסקי טוען שם שיש להבדיל בין החידושים לברכות, לפסחים ולביצה, שאותם הכין המחבר לדפוס בעצמו, ליתר החידושים שהם סיכום של דברי פלפול שנאמרו בישיבה.

לרבי אריה ליב גינצבורג²⁶ 'שבים אל התלמוד' וחוזרים ומציעים לו פרשנות חדשה. העיון המחודש בפשט הסוגיה התפשט במקביל לנטישת שיטת הפלפול הדידקטית שהפרידה בין 'שיעור הפלפול' הדקדקני ובין לימוד גפ"ת (גמרא, פירוש רש"י ותוספות) ופוסקים הלכה למעשה.²⁷ תא שמע²⁸ קישר בין החזרה לעיון בפשט הסוגיה ובמבנה שלה תוך השוואה לסוגיות מקבילות ולספרי פסיקה, לבין הדפסתם של חידושי ראשוני ספרד בתקופה זו. כדוגמה בולטת לכך הוא ציין את הספר 'פני יהושע' שלדבריו 'אחראי' במידה רבה למהפכה בשיטת הלימוד.²⁹

על דרכו של ה'פני יהושע' לפרש את הסוגיה גם בניגוד לפירושי רש"י והראשונים עמד בהרחבה גם מאירסון.³⁰ לטענתו, ניתן לזהות שינוי מגמה בדרכו של ה'פני יהושע' לאורך השנים: בחידושי לבבא קמא ולבבא מציעא, שנכתבו ראשונים, הוא פעל כפרשן קלאסי הדין בעיקר בפירושי הראשונים. גם כאשר פירש אחרת מהם הוא האריך בדברי התנצלות, והדברים התיישבו על ליבו רק כאשר מצא שפירושו תואם לשיטתו של אחד מהם. אולם בפירושי המאוחרים יותר, שנכתבו על סדרי מועד ונשים, הרבה ה'פני יהושע' להציע פירושים חדשים שלא התבססו על פירושי הראשונים. יש, אומנם, לסייג במעט את דבריו של מאירסון: עיון מדוקדק בחידושי של 'פני יהושע' לסדר מועד ונשים מעלה שגם בכתביו אלו הוא חוזר מאות פעמים על ביטויי התנצלות כגון "אף שאיני כדאי", "לולא דמסתפינא", "לולא דברי רש"י" וכדומה.³¹ אם כן, על אף שבסדרים אלו ה'פני יהושע' מרבה להציע פירושים מחודשים, הוא מודע לחדשנות שבדבר ומקפיד לפתוח או לסיים בדברי התנצלות. זאת ועוד, גם בחידושי לסדרי מועד ונשים ה'פני יהושע' מתמקד בעיקר בניסיון להסביר את הגמרא לאור פרשנות רש"י והראשונים ובמשא ומתן שמטרתו להעמיק בפירושה של הראשונים ולענות על קשיים

26 על השאגת אריה ועל דרכו הלמדנית ראו ברויאר, שאגת אריה; טויטו, שאגת אריה; ליכטנשטיין, אחרונים, עמ' 152-153; טיקוצ'ינסקי, מנחת חינוך, עמ' 303-305.

27 ראו מה שכתב בעניין זה ריינר, תמורות, עמ' 44; הנ"ל, מעבר לגבולות, עמ' 306-309.

28 תא שמע, סדר הדפסתם, עמ' 336.

29 שם, עמ' 336. תא שמע, פני יהושע, עמ' 276, מביא את דבריו של דימיטרובסקי, על דרך הפלפול בעמ' קעז שטען כי קץ לימודי הפלפול מתבטא דווקא בספרו המאוחר יותר של רבי יהודה לנדא, 'הצל"ח', אך חולק על כך וטוען, כאמור, שיש לתלות את המהפכה בחיבור 'פני יהושע'. ראו גם ריינר, מעבר לגבולות, עמ' 297-303 העומד גם על הקשר בין ה'פני יהושע' לבין ה'ים שלמה'; חיבור בין המאה החמש עשרה שהודפס והתפרסם רק בתקופה זו.

30 מאירסון, פני יהושע, עמ' 81-83.

31 על פי חיפוש של ביטויים אלו במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן. ראו גם את דבריו של ה'פני יהושע' בהקדמה לפירושו לסדר נשים (מהד' אור החכמה, ירושלים, תשנ"ח, עמ' ב): "זוה משפט הספר ומעשהו, לישב ברוב המקומות מה שמקשיין התוס' על פירש"י ולפרש כל אחד ואחד לפי שיטתו ומימלא רויחא שמעתא. ולישב גם כן מה שהניחו הם בקושיא או בתימה, או במקום שנראה תירוץ התוס' דחוק מאוד. גם לא נמנעתי להביא כלשון קצרה אם נתחדש מתוך השקלא וטריא איזה קושיא או תירוץ השייך לשיטת הפוסקים הראשונים והאחרונים".

העולים מדבריהם. כמו כן, כפי שציין מאירסון,³² בדרך כלל ה'פני יהושע' נמנע מלהצהיר ששיטתו היא 'האמת' של הסוגיה, והוא מצייע את הקריאה שלו לצד דרכם של הראשונים.

עיון בחידושי ה'שפת אמת' לתלמוד מלמד שבתודעתו הוא בראש והראשונה פרשן תלמודי הלומד את הסוגיה על פי פשוטה. במאות מקרים ה'שפת אמת' מביא את פירוש רש"י (או ראשונים אחרים), דוחה את הצעתו ומצייע לאחר מכן פירוש אחר משלו ללא ניסיון לתרץ את דברי רש"י. אכן, ניתן למצוא גם אצל ה'שפת אמת' דיונים רבים בדברי הראשונים על הסוגיה וניסיונות ליישב את דבריהם, אולם נקודת המוצא שלו ברבים מהמקרים היא פרשנות הסוגיה עצמה כפי הנראה לו. יש לציין, אומנם, שעל אף שזהו קו פרשני מאפיין ובולט לאורך כל פירושו, עיון מדוקדק מגלה שיש בעניין זה הבדלים בין פירושו למסכתות מסדר מועד לבין פירושו למסכתות מסדר קודשים. כך, לדוגמה, בדיקה שיטתית של התייחסויות ה'שפת אמת' לפירושי רש"י בחידושו למסכת מגילה מלמדת שרק בשבעה מקרים הוא חולק על רש"י ומצייע פירוש אחר, בעוד שיש למעלה משנים עשר מקרים שבהם הוא נושא ונותן בפירושו של רש"י ומצייע לו פתרון והסבר. לעומת זאת, בהתייחסויות לפירושי רש"י בחידושו למסכת מנחות אפשר למצוא למעלה מחמישים מקומות שבהם הוא מפרש בניגוד לרש"י, וקיימים רק מספר מקרים בוודדים שבהם הוא דן בפירושו של רש"י הנראה לו קשה ומנסה לתרץ ולהסביר אותו. יתכן שההסבר לפער זה קשור לאופייה ההלכתי של מסכת מגילה, לעומת החלק הארי של מסכת מנחות שאינו נוהג הלכה למעשה.

בכל מקרה, על אף שאפשר למצוא בדברי ה'שפת אמת' לא מעט ביטויים של התנצלות והסתייגות,³³ פעמים רבות הוא מתבטא באופן חופשי. כך, לדוגמה, מופיעים אצלו תדיר ביטויים כגון "פירש רש"י... ויותר היה נראה לפרש",³⁴ או באופן חריף יותר:

32 מאירסון, פני יהושע, עמ' 84-87.

33 חיפוש של ביטויים שונים המביעים התנצלות במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן העלה חכמישים מופיעים של ביטויים מעין אלו בפירושו. אלא שמספר המקרים שבהם ה'שפת אמת' מצייע פירוש חלופי לרש"י ולראשונים מגיע למאות מקרים. יש להעיר, אומנם, שלעיתים דברי ההתנצלות שלו מפליגים אף יותר מאלה המופיעים אצל ה'פני יהושע'. בחידושו למנחות י ע"א ד"ה 'בגמ' חד' הוא מקשה על פירוש רש"י ומסיים במילים "מיהו גם הרמב"ם ס"ל כרש"י ודעתם רחבה מדעתי". דוגמה נוספת ניתן להביא מחידושו למנחות פ ע"א ד"ה 'היה נראה': "מיהו אין בי כח לחלוק על רש"י ז"ל, ולכן נראה לי טעם רש"י בזה...".

34 פסחים נ ע"ב ד"ה 'בגמ' ת"ר; סוכה כב ע"א ד"ה 'שם בגמ'; מכות ט ע"ב ד"ה 'הללו'; זבחים ח ע"ב ד"ה 'שם בגמ' מה'; זבחים כט ע"א ד"ה 'בגמ' למקום; זבחים קא ע"ב ד"ה 'בגמ' ואידך; זבחים קכ ע"א ד"ה 'בגמ' שהכניסוה; מנחות ה ע"ב ד"ה 'שם שכן מתרת'; מנחות לט ע"א ד"ה 'שם רמי'; מנחות מו ע"ב ד"ה 'שם כל כהן'; מנחות פז ע"א ד"ה 'אמר רבינא'; מנחות צט ע"א ד"ה 'שם בגמ'; בכורות טו ע"ב ד"ה 'בגמ'; ערכין ו ע"א ד"ה 'בגמ' סלע זו; ערכין כט ע"א ד"ה 'בגמ' אין גר תושב.

"פירש רש"י... וזה דוחק, ויותר היה נראה לפרש".³⁵ ניכר שה'שפת אמת' אינו חושש לטעון שפירושו נכון ומדויק יותר ואינו רואה צורך מיוחד 'להגן' על שיטת רש"י, שלא כדרכו של ה'פני יהושע'.

הבדל נוסף בין החיבורים קשור לאריכות הדברים. ניכר שבדרך כלל מהלכיו הפרשניים של ה'פני יהושע' ארוכים יותר, וכי אחת הסיבות לכך היא ניסיונו להסביר את דבריהם של הראשונים. לעומת זאת, ה'שפת אמת', בדרך כלל,³⁶ מסתפק בהצעה פרשנית על דרך הפשט והוא אינו מרגיש כי חובתו להסביר ולתרוץ את דברי הראשונים, אף שפעמים הוא בוחר לעשות כך. אי לכך, לרוב, הפרשנות שלו קצרה וממוקדת יותר. יתכן שהבדל זה נעוץ באופיו של החיבור, שנכתב, על פי עדות המשפחה,³⁷ תוך כדי לימודו היומי, אולם ניכר שהדברים נובעים גם מהחתייה שלו להבנה פשוטה יותר של הסוגיה, המתרחקת מהסברים הנראים לו דחוקים. אם כן, התמונה המתגלה לפנינו היא של למדן פשטן שאינו מרגיש מחויב לפירושי הראשונים ואף לא ממחר לפלפל ולדון באריכות כדי לתרוץ את דבריהם כאשר הוא מוצא בהם קשיים. במקום זאת הוא מעדיף להציע קריאה פשוטה יותר של הסוגיה.³⁸ בסעיף הבא אציג דוגמה שתמחיש את הדמיון ואת ההבדלים בין ה'פני יהושע' ל'שפת אמת'.

4.1. בין 'חידושי הרי"ם' ל'שפת אמת'

כפי שכבר ציינתי לעיל, בחידושו לתלמוד של ה'שפת אמת', בניגוד לתורתו החסידיות, ישנה התעלמות כמעט מוחלטת מכתביו ומדבריו של סבו, ה'חידושי הרי"ם'. התייחסות לתופעה זו מובאת בשמו של האדמו"ר מגור ה'לב שמחה', נכדו של ה'שפת אמת', בהקדמה לחידושי 'שפת אמת' על סדר מועד חלק א:

35 זבחים סה ע"ב ד"ה 'בגמ'; זבחים פה ע"ב ד"ה 'בגמ' מאי; זבחים צא ע"א ד"ה 'בגמ' תדירה; מנחות לח ע"ב ד"ה 'מדי'; מנחות עד ע"א ד"ה 'בגמ' אף כאן.

36 למעשה, גם אצל ה'שפת אמת' ישנם דיונים ארוכים בסוגיה מסוימת או בפירושי הראשונים. דוגמה בולטת לכך היא הדיונים הארוכים שלו בסוגיות הקשורות לגר חנוכה במסכת שבת כב ע"א - כד ע"א. אולם קו זה אינו מאפיין את הפירוש בכללותו.

37 ראו לעיל, ליד הערה 11.

38 יש לציין שניתן למצוא לא מעט מקרים שבהם ה'שפת אמת' מציע פירוש גם על 'דרך הפלפול' כדי לתרוץ בכל זאת את דברי הראשונים. אלא שברבים מהם הוא מבחין בין 'דרך הפלפול' לבין פירוש 'אמיתי' או 'פשטי'. ראו, לדוגמה, 'שפת אמת' תענית יג ע"ב ד"ה 'שם בגמ' יחיד'; "כך נראה לי על דרך הפלפול, אבל לשון הגמ' "מיתבי" משמע כפשטא דקאי על..."; שם שבת כא ע"א ד"ה 'זכו'ע'; "ובדרך פלפול יש לומר... אבל רחוק הוא מן האמת". למעשה, במקומות מועטים ניתן למצוא ביטויים אלו גם אצל ה'פני יהושע'. ראו, לדוגמה, בחידושו על ראש השנה ח ע"א: "אף שהתוספות לא כיוונו לזה מ"מ כתבתי דרך פלפול". ראו גם 'צל"ח' ברכות יא ע"א: "ואמנם זהו דרך פלפול לחודי אבל אינו דרך אמת דעיקר חסר מן הספר".

אשר על כן כמעט אין מביא השפ"א בחיבורו של הש"ס מזקינו החידושי הרי"ם ז"ל, כי דברי החידושי הרי"ם יסודם בפלפול ובחריפות מינה וביה, ואילו השפ"א דרכו דרך הסברא עם הבקיאיות.

ואומנם, עיון מקיף בחיבור 'חידושי הרי"ם' מלמד שספר זה מאופיין במהלכים ובמערכות ארוכות ומפולפלות העוברים מעניין לעניין כדי לבאר את דברי הראשונים. כמו כן ניכר שהוא כלל לא מציע פירושים חלופיים לפירושי רש"י, תוספות או ראשונים אחרים.³⁹ אם כן, דרכו של השפ"א אמת' בעניין זה אינה מושפעת מהסב שאצלו גדל והתחנך, אלא דווקא מחיבורים כדוגמת ה'פני יהושע'. כדי להמחיש את נקודות ההשקה ואת ההבדלים בין שלושת החיבורים 'פני יהושע', 'חידושי הרי"ם' ו'שפת אמת', אדון כעת בפירושה לסוגיית המשכיר ביתו בי"ד בניסן, המופיעה בבבלי פסחים ד ע"א:

בעו מיניה מרב נחמן בר יצחק: המשכיר בית לחבירו בארבעה עשר על מי לבדוק? על המשכיר לבדוק דחמירא דידיה הוא, או דלמא על השוכר לבדוק דאיסורא ברשותיה קאי? תא שמע: המשכיר בית לחבירו, על השוכר לעשות לו מזוזה. התם, הא אמר רב משרשיא: מזוזה חובת הדר היא, הכא מאי? אמר להו רב נחמן בר יצחק תנינא: המשכיר בית לחבירו, אם עד שלא מסר לו מפתחות חל ארבעה עשר על המשכיר לבדוק, ואם משמסר לו מפתחות חל ארבעה עשר על השוכר לבדוק.

שלושה חלקים לסוגיה: תחילה מובאת השאלה שנשאל רב נחמן בר יצחק - מי חייב לבדוק את הבית מחמץ, המשכיר או השוכר? הגמרא מסבירה את הספק בכך שהחמץ אומנם שייך למשכיר, אך נמצא ברשותו של השוכר. בשלב השני מנסים להביא הוכחה מדין מזוזה, שם נפסקה ההלכה שהחיוב מוטל על השוכר, אך דוחים את ההוכחה. בשלב השלישי מופיעה תשובתו של רב נחמן בר יצחק המביא ברייתא הקובעת שהחיוב תלוי בשאלה אם נמסרו המפתחות לפני יום י"ד או לאחר תחילתו. שלושת הפרשנים מתייחסים למספר נקודות בסוגיה ובפירושי הראשונים, ואני מגביל את הדיון כאן לדיבור המתחיל הראשון של כל אחד מהם.

39 בעניין זה החידושי הרי"ם מוזכר, במידת מה, חיבורים מאוחרים יותר מבתי המדרש של ישיבות ליטא שבהם העיסוק האנליטי בסוגיה התבסס תמיד על שיטות הראשונים. אף על פי שאין בכך 'ראיה' אלא רק 'דמו', מעניין לציין את השימוש הרב שעשה רבי דוד פוברסקי, חניך ישיבות מיר, סלבודקה ופונוביז' שאף עמד בראש ישיבת פונוביז' בבני ברק, ב'חידושי הרי"ם'. חיפוש במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן בסיכומי שיעוריו ('חידושי ר' דוד') מעלה עשרות ציטוטים של החידושי הרי"ם, בעוד השפ"א אמת' מצוטט אצלו רק פעם אחת.

עיון בחידושו של ה'פני יהושע' על אתר (ד"ה 'בעא מינה') חושף את המבנה הפרשני הבא: 1. דיון בהסברו של רש"י לשלב הראשון, שממנו משמע שהסברה לחייב את השוכר היא משום ש'שכירות קניא' וקושיה על דבריו; 2. הסבר חלופי של ה'פני יהושע' לשלב הראשון, הצעה שלבסוף נדחית משום שלא כך משמע ברש"י והקושיה במקומה עומדת; 3. שתי הצעות לביאור דבריו של רש"י מתוך הנחה שלא התכוון להסביר את הסוגיה לאור ההנחה ששכירות קונה: הצעה אחת היא שהדיון בסוגיה נוגע לדין החזקת חמץ - מי מהצדדים יעבור על איסור אם לא יבדוק ומהו בדיוק הטעם של חובת הבדיקה, שאלה שנחלקו בה רש"י ותוספות בראשית המסכת. הצעה שנייה היא שהדיון נוגע לדיני שכירות ולשאלת האחריות הממונית על הבית, שאלה העולה גם בתחומים אחרים, בעיקר ממוניים, אך ללא קשר לשאלה אם 'שכירות קונה'.

פרשנותו הראשונה של ה'שפת אמת' לסוגיה (ד"ה 'בעי מיניה') מורכבת מהשלבים הבאים: 1. הצעה עצמאית להסבר הדיון בחלק הראשון של הסוגיה מצד דין החזקת חמץ ושאלת טעם תקנת בדיקת חמץ. כאמור, שאלה זו נתונה במחלוקת בין רש"י ותוספות בראשית המסכת; 2 הצעה שנייה שלפיה ההתלבטות היא מצד דיני שכירות ושאלת האחריות הממונית על הבית; 3. דחיית אפשרות זו משום שלא כך משמע ברש"י, בצירוף ההסבר שהדבר לא נראה גם מלשון הסוגיה.

מצד אחד, הדמיון בין הפרשנים ניכר בעצם העלאת הסברות השונות המסבירות את הספק. מצד שני, ניתן לראות שנקודת המוצא של ה'פני יהושע' היא דברי רש"י, ואל דבריו הוא גם חוזר לבסוף. לעומת זאת, ה'שפת אמת' התייחס תחילה לסוגיה עצמה, ללא קשר לפרשנותו של רש"י. רק בהמשך, לאחר שהציע פירוש משלו, הוא ציין שלא כך משמע מדברי רש"י ואף לא מפשט הסוגיה, ולכן הוא מציע הצעה אחרת. מהדברים עולה כי לא די בכך שרש"י לא פירש באופן זה כדי לדחות את ההצעה הראשונה, והיא נדחית רק בצירוף העובדה שגם מלשון הסוגיה עצמה לא משמע כך. ניתן לראות במקרה זה דוגמה מייצגת לכך שה'שפת אמת' רואה למול עיניו בראש ובראשונה את הסוגיה, בניגוד ל'פני יהושע' הקורא את הסוגיה באמצעות פרשנותם של הראשונים.

כאשר משווים את שני החיבורים הללו לקטע הפרשנות הראשון של ה'חידושי הרי"ם' לסוגיה (ד"ה 'בעו מיניה'), ניתן להבחין בהבדל משמעותי. פרשנותו של ה'חידושי הרי"ם' מורכבת מהשלבים הבאים: 1. שאלה 'מבחוץ' - מדוע הגמרא לא התלבטה בשאלה אחרת כגון "המוכר ביתו ב"ד בניסן"; 2. הצעה כי הספק הוא מצד הטעם של דין בדיקת חמץ, כפי שראינו לעיל גם ב'פני יהושע' וב'שפת אמת'. אולם, הרי"ם דוחה אפשרות זו משום שמהתוספות לא משמע כך, ולאחר מכן הוא נכנס לדיון ארוך בהסבר דבריהם; 3. דיון ארוך ומפורט שחלק ניכר ממנו חוזר לשאלה הראשונה שהועלתה - מדוע הסוגיה עוסקת דווקא במשכיר ושוכר ולא בקונה ומוכר. כאן נכנסים לדיון מושגים הלכתיים נוספים שלא מוזכרים כלל בסוגיה עצמה. בין השאר מובא דיון ארוך הסוקר צדדים שונים בדין 'קניין חצר' ואת השפעתם על השאלה אם לאחר ביטול

החמץ של בעל הבית, הבית קונה את החמץ לשוכר. עוד הוא מעלה שאלות הקשורות למהות הביטול (האם החמץ הפקר), לדין 'חצר המשתמרת' ולדין 'זכי לו חצרו שלא מדעתו'.

מעבר לעובדה שהדיון של ה'חידושי הרי"ם' ארוך מאוד ביחס לפירושי ה'פני יהושע' וה'שפת אמת', ניתן אף להבחין שהוא כולל מושגים רבים שאינם נוגעים ישירות לסוגיה העוסקת במפגש של דיני בדיקת חמץ עם דיני שכירות. זהו פירוש מסועף ומורכב הלוקח בחשבון נתונים רבים מתחומים אחרים.

5. הגהות נוסח

בספרות הפרשנית של הראשונים מצאנו עיסוק נרחב בהגהות נוסח לאור קשיים שונים בפרשנות הסוגיה,⁴⁰ אולם בתקופת האחרונים המצב השתנה. תא שמע ציין כי במאה ה'ט"ו התעלמו האחרונים כליל מנושא זה ורק במאה ה'ט"ז חזרו חלק מהפרשנים במזרח אירופה לעסוק בהגהות נוסח.⁴¹ בין הדמויות המרכזיות שעסקו בכך ניתן למנות את המהרש"ל, רבי שמואל שטראשון (ה'רש"ש') והגאון מווילנא (ה'גר"א").⁴² לעומת זאת, רבים אחרים התנגדו להגהות בתלמוד מחמת קושיה או חוסר בהירות,⁴³ וזוהי גם גישתו של ה'פני יהושע', כפי שהראה בהרחבה מאירסון.⁴⁴ ה'פני יהושע' כמעט שאינו מציע תיקוני גרסה, והוא אף מתבטא כנגד התופעה במספר מקומות.⁴⁵ גם במקום שבו פרשנים כגון המהרש"א והמהרש"ל תירצו קושיות שונות באמצעות תיקוני נוסח, ה'פני יהושע' הציע לתרץ את הקושיות גם ללא שינוי, כלשונו בחידושי לוסכה ב ע"א ד"ה

40 כידוע, בעניין זה מצאנו הבדל בין חכמי צרפת ואשכנז שנהגו לתקן את נוסח הגמרא על פי סברות שונות, לבין הגאונים וחכמי ספרד שהחזיקו בכתבי יד מוסמכים ולא מיהרו לשנות את גרסתם. ראו תא שמע, הספרות הפרשנית, עמ' 41; שפיגל, הגהות ומגיהים, עמ' 87-213; פוקס, גאונים, עמ' 63-69. בכל מקרה, גם הגאונים וחכמי ספרד, ובראשם רמב"ן, הרבו לשלב את שאלת הנוסח הנכון כחלק מהדיון בפרשנות הסוגיה.

41 תא שמע, הספרות הפרשנית, עמ' 41.

42 על המהרש"ל ראו אסף, מהרש"ל, עמ' נח; שפיגל, הגהות ומגיהים, עמ' 312-317; רון, מהרש"ל; רפלד, מהרש"ל. על הרש"ש ראו אנגלמן, הרש"ש. על דמויות נוספות ראו שפיגל (שם) עמ' 278 ואילך.

43 ראו במקורות שאסף שפיגל (שם), עמ' 228 ואילך. עיון בחידושי ה'צל"ח' מלמד שעל אף שהוא מציע מידי פעם שינויי נוסח, בדרך כלל הוא נמנע מכך. ואכן, בשו"ת נודע ביהודה, אבן העזר, סימן לה הוא כותב דברים חריפים נגד הגהות מחמת קושיה (וראו שפיגל [שם], עמ' 232 ובהמשך, עמ' 243 הערה 98). על אי העיסוק בשאלות על נוסח התלמוד בישיבות ליטא ראו וונזר, חשיבה משפטית, עמ' 51 ובהערה 30.

44 מאירסון, פני יהושע, עמ' 91-101.

45 מאירסון שם, עמ' 91.

'מאי': "לפי שקשה להגיה בספרים". סקירה מקיפה של הספר 'חידושי הרי"ם' מלמדת שאף הוא כמעט ואינו עוסק בענייני נוסח. גם כאשר הוא מזכיר תופעה זו הוא עושה זאת כדי להביע ביקורת על אחרונים שהגיהו את הסוגיה: "והתימה עליו לשלוח יד להגיה משיקול דעתו".⁴⁶ שאלות הקשורות לגרסה ניתן למצוא אצלו רק במספר מועט של מקרים שבהם הוא דן בגרסת הרי"ף לעומת גרסת הגמרא שלפנינו.

לעומת ה'פני יהושע' וה'חידושי הרי"ם', ה'שפת אמת' נקט בגישה פתוחה הרבה יותר באשר להגהות ושינויי גרסה. בעשרות מקומות ה'שפת אמת' מציע להסביר קשיים העולים מדברי הגמרא או מדברי ראשונים כדוגמת רש"י, תוספות והרמב"ם⁴⁷ על ידי תיקון גרסה.⁴⁸ משפטים כגון: "נראה דט"ס (טעות סופר) הוא"⁴⁹ מופיעים אצלו תדיר. כאמור לעיל, שינויי גרסה נעדרים כליל מחיבורו של סבו ה'חידושי הרי"ם' וכמעט ואינם באים לידי ביטוי אצל ה'פני יהושע'. בעניין זה ה'שפת אמת' נוקט, אם כן, בגישתם של אחרונים אחרים כגון המהרש"ל, הרש"ש והגר"א.⁵⁰ מעניין לציין שבמספר קטן של מקרים שינויי נוסח שהציע ה'שפת אמת' מתוך סברה מתבררים כהגהות שיש להן ביטוי גם בכתבי היד של התלמוד.⁵¹ יש לשער שההתמקדות בפשט הסוגיה והרצון

46 'חידושי הרי"ם' מכות ה' ע"ב ד"ה 'להקיש', בהתייחסו להגהה של רבי ישעיה פיק. יש לציין גם דיון ארוך שלו סביב הסוגיה בקידושין לו ע"ב - לח ע"א, שם הוא דוחה שוב ושוב את הצורך להגיה.

47 כך, לדוגמה, הוא מציע כמה פעמים לתרץ את דברי הרמב"ם או התוספות באמצעות הגהות דבריהם. ראו 'שפת אמת' יומא כד ע"ב ד"ה 'בגמ' זר'; שם שבת טז ע"א ד"ה 'ה'ג'; שם מנחות לח ע"ב ד"ה 'בתוס' ד"ה לא נצרכא'.

48 במספר מקומות ה'שפת אמת' מתבטא באופנים שונים שמהם משמע שמעשה זה אינו ברור מאיליו. הוא פותח בדברי התנצלות "ולולי דמסתפינא להגי' בגמ'..." וכדומה. ראו, לדוגמה, שבת כו ע"א ד"ה 'תרי'; שם עט ע"ב ד"ה 'השתא'; פסחים לא ע"ב ד"ה 'שם בגמ'; ראש השנה יג ע"א ד"ה 'היכן'. אולם בעשרות מקרים אחרים ניכר ש'השפת אמת' רואה בהצעות של תיקוני נוסח עמדה לגיטימית, והוא כותב "נראה דט"ס"; "וזה וודאי ט"ס" וכדומה.

49 'שפת אמת' עירובין מד ע"א ד"ה 'איברא'.

50 ראו במקורות שהובאו לעיל, הערה 43.

51 להלן מספר דוגמאות: 1. בפסחים כו ע"א הוא מציע שבמקום "היה רבי אליעזר אוסר" יש לגרוס "רבי אליעזר אומר". במרבית כתבי היד של התלמוד מופיע 'אוסר', אולם מעניין שבקטע גניזה מקיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, F 9.124 מופיע "רבי אליעזר אומר" אך המ"ם מחוקה ובמקומה נכתבה סמ"ך. במקרה זה, יש לציין, ההבדל בין 'אוסר' ל'אומר' הוא זעיר, ויתכן שהוא שיבוש; 2. את גרסת הבבלי בעירובין מד ע"א: "אמר ליה אביי ואת לא תסברא ולא קאמר מר אמר רבה" הוא מציע לשנות ל'אמר רבא' וכך אכן מופיע בכל כתבי היד של התלמוד; 3. בבבלי תענית טו ע"א שואלת הגמרא: "אי הוי כתיב ושרים וישתחוו כדקאמרת". ה'שפת אמת' טוען שאין לגרוס את הוי"ו לפני 'שרים'. ואומנם באופן דומה מופיע במרבית כתבי היד של התלמוד (יד הרצוג; לונדון 400; מינכן 140; מינכן 95): "אי הוי כתיב וישתחוו" ללא המילה "שרים" כלל; 4. בבבלי מכות טז ע"א מציע ה'שפת אמת' לגרוס "אמר רבא" במקום "אמר רב אי שויתיה שליח...". כך אומנם מופיע בכתב יד הרצוג; 5. בבבלי זבחים מח ע"ב מובאת כרייתא שבה נאמר: "לכדתניא אותו בצפון ולא שעיר נחשון בצפון". ה'שפת אמת' טוען שמהקשר של הסוגיה נראה שאין לגרוס 'לכדתניא',

להתרחק מתירוצים דחוקים ומפולפלים הם שדחפו את ה'שפת אמת' להציע במקומות רבים שינויי נוסח הנובעים מסברות.⁵²

6. הפרדה בין רבדים בסוגיה

כלי פרשני נוסף המופיע לא מעט אצל ה'שפת אמת' הוא ההצעה להפריד בין רובדי הסוגיה, בעיקר בין דברי אמורא ובין תוספת מאוחרת לדבריו של 'סתם התלמוד'. סוגיית הגמרא מורכבת, מעבר למקורות התנאיים, מדברי האמוראים, מדברי 'סתם התלמוד' ומהוספות מאוחרות יותר שזוהו עם הסבוראים או עם הגאונים. כבר הראשונים העירו על הוספות מאוחרות לסוגיה ועל כך שפעמים יש צורך להפריד בין דברי האמורא המקוריים ובין דברי ה'סתמא' שנוספו כהסבר וכהרחבה לדבריו.⁵³ גם בתקופת האחרונים מצאנו פרשנים שהפרידו בין דברי האמוראים לדברי ה'סתמא' כדי לפתור קשיים בסוגיות,⁵⁴ אם כי היקף התופעה דורש עוד מחקר ועיון. כך, למשל, ניתן למצוא מספר דוגמאות לכך אצל ה'פני יהושע', ה'צל"ח' וה'חתם סופר'.⁵⁵ לעומת זאת,

- ואזמנם כך מופיע בכתב יד וטיקן 118-119 ובכתב יד קולומביה 294-295; 6. הבבלי בכריתות יט ע"ב עוסק בדין מתעסק ובאחד משלבי הדיון מופיע כך (על פי דפוס וילנא): "מתעסק דמאי? אי דחלבים ועריות - חייב, [דאמר רב נחמן אמר שמואל: המתעסק בחלבים ועריות - חייב], שכן נהנה! ואי מתעסק בשבת - פטור, מאי טעמא? מלאכת מחשבת אסרה תורה!". ה'שפת אמת' דן בסוגיה זו ומציע לגרוס כך: "מתעסק דמאי? אי דחלבים ועריות חייב - שכן נהנה, ואי דשבת מלאכת מחשבת אסרה תורה, דאמר רב נחמן אמר שמואל: המתעסק כו' אסרה תורה". ואזמנם, כך, בקירוב, מופיע בכתבי היד הספרייה הבריטית 402; אוקספורד 2673; וטיקן 120-121.
- 52 ראו בהקשר זה את דברי ה'שרידי אש' (ר' יחיאל יעקב ויינברג) בחידושו לבבלי מכות, סימן לו: "אספר כאן מילתא דבדיחותא ששמעתי מהגאון רד"צ הופמן שאמר לאחד שרצה ליישב לשון משובשת בדברי הרע"ב [רבי עובדיה מברטנורא] בדרך פלפול חריף, שלאחר ק"כ שנים יבוא לקבל פניו לא הרע"ב ז"ל שהוא לא כתב את הלשון המשובשת, אלא המדפיס של דפוס ראם שבטעותו שיבש את הלשון... ומכאן אזרה ללומדים לדקדק אחרי גרסאות מדויקות ודי ברמז זה". כמובן שבמקרה זה מדובר על דרכי לימוד אחרות ונוף תרבותי שונה לחלוטין.
- 53 ראו, לדוגמה, רש"י, גיטין כז ע"א ד"ה 'ואפילו': "לאו רבה קא מסיק אלא תלמודא הוא דקאמר לן"; תוספות שבועות כה ע"א ד"ה 'זשמואל': "וי"ל דאין זה מדברי שמואל אלא הש"ס מפרש כן...". דיון רחב ומקיף והפניות למקורות בראשונים ובספרות המחקר על עניין זה ראו אצל אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 508-522; פרדימן, סוגיות, עמ' 11-16 ושם, עמ' 130.
- 54 על פירוק הסוגיה למרכיבה השונים כחלק מהעיון בסדר ובמבנה שלה בשיטת העיון הספרדי, ראו בויראין, העיון הספרדי, עמ' 27-36.
- 55 באשר ל'פני יהושע', ראו, למשל, במספר דוגמאות מחידושו לבבא קמא: בבא קמא ג ע"ב ד"ה 'שם לרבא'; בבא קמא ד ע"ב ד"ה 'בגמרא אי הכי'; בבא קמא לא ע"ב ד"ה 'ראשון ודאי'; בבא קמא לג ע"א ד"ה 'שם רב וביי'. באשר ל'צל"ח', ראו, לדוגמה, פסחים טו ע"ב ד"ה 'ר' יוסי'; שבועות מד ע"א

בספר 'חידושי הרי"ם' על התלמוד לא מופיעה הצעה מעין זו. עיון בחידושו של ה'שפת אמת' לתלמוד מגלה כי גם בעניין זה הוא אינו הולך בדרכו של ה'חידושי הרי"ם' אלא בדרכם של ה'פני יהושע' ואחרונים אחרים. במספר מקרים הוא מציע פיצול בין דברי האמורא ובין דברי ה'סתמא' כדי לפתור קשיים פרשניים בסוגיה.⁵⁶

7. עיסוק בענייני הלכה

כמו ה'חידושי הרי"ם', גם ה'שפת אמת' כתב לצד חידושו לתלמוד גם חידושים על ארבעת חלקי השולחן ערוך.⁵⁷ אלא שדיונים הלכתיים והתייחסות לספרות הפסיקה העסיקו אותו לא רק בחידושו על חלקי השולחן ערוך אלא גם בחידושו לתלמוד. על אף שחידושו לתלמוד אינם מכוונים בעיקר לפסיקת הלכה, ההתייחסות שלו לשאלות הלכתיות לאורך הפירוש בולטת מאוד. בין השאר, הוא נושא ונותן עם נושאי הכלים על השולחן ערוך. גם בעניין זה הלך ה'שפת אמת' בדרכו של ה'פני יהושע', שהעיד על עצמו בהקדמה לספרו: "גם לא נמנעתי להביא בלשון קצרה אם נתחדש מתוך השקלא וטריא איזה קושיא או תירוץ השייך לשיטת הפוסקים הראשונים והאחרונים". מאירסון עמד על כך ש'הפני יהושע', שעשה שימוש רב בספרות נושאי הכלים על השולחן ערוך, שבר את "קיר הזכויות שחצץ בין פרשנות התלמוד לבין הדיון ההלכתי וערבב ביניהם".⁵⁸ השפעתו של ה'פני יהושע' על ה'שפת אמת' בעניין זה ניכרת.

ד"ה 'אלא שהא מילתא'. ראו גם שו"ת 'נודע ביהודה' יורה דעה, מהדורה קמא, סימן נה, ומה שכתב בעניין זה כהן, דין הרגשה. ראו גם כהנא, מהנודע ביהודה, עמ' 148 ובהערה 138 שם. באשר ל'חתם סופר' ראו חידושי 'חתם סופר' גיטין כז ע"ב ד"ה 'דאמר'.

56 להלן מספר דוגמאות: 1. 'שפת אמת' שבת יח ע"א ד"ה 'שם בגמ' א"ל אביי: "הגם דרבה מלך קודם ר"י א"כ א"א לומר דאביי עצמו התם הדר בי' דא"כ אמאי הקשה כאן לר"י וע"כ דסתמא דגמ' מפלפל שם כן"; 2. 'שפת אמת' ביצה יז ע"א ד"ה 'בגמ': "ע"כ אפ"ל דרב יוסף בעצמו לא סיים כלל וכדמתרץ רבינא רק סתם אמר הלכה כרבי אך סתמא דהש"ס מסיק דמ"מ לענין מקדש ישראל כדמתרץ רבינא"; 3. 'שפת אמת' מגילה ה ע"א ד"ה 'מגילה': "משא"כ מימרא דגמרא מעיקרא בשם רב, סתמא דתלמודא קאמר לה"; 4. 'שפת אמת' יומא כח ע"ב ד"ה 'שם בגמ': "...אך י"ל דאה"נ הך "אי נמי" מדברי רבא הוא דמשני הכי דברי רב יוסף, והך ו"מאי קושיא" אינו מדברי רבא רק הש"ס הכניסוהו בתוך הדברים לדחות תי' רבא הראשון והך "אי נמי כו" הוא סיום דברי רבא"; 5. 'שפת אמת' מנחות ה ע"ב ד"ה 'האיר מזורח': "ולפי זה נראה לומר דלמסקנא... האי מימרא דנאמר לעיל בשם ריש לקיש דעומר שקמצה שלא לשמה כשרה. ולא סיים ריש לקיש כלל "ושיריה אינם נאכלים", רק בגמרא הוסיפו כך לפי הסלקא דעתך"; 6. 'שפת אמת' זבחים צט ע"א ד"ה 'שם בעי': "נראה דהא דקאמר הגמ' לעיל "ואימא כל זכר לרבות טבול יום" ומשני "משום דבע"מ אוכל", זה אינו מדברי ר"ל רק הגמ' מפלפל על דרשא דר"ל אבל ר"ל עצמו נסתפק בזה...".

77 ראו לעיל, הערה 4.

58 סופרסון, פני יהושע, עמ' 74-76.

8. פירוש למקורות הלכתיים על דרך הקבלה והחסידות

כפי שנוכחנו לראות, במקביל להגותו החסידית מצטייר ה'שפת אמת' גם כלמדן תלמודי מהמעלה הראשונה. בעולמה של הקבלה והחסידות נתפסו המשנה והמקורות ההלכתיים לא רק בהקשר הנורמטיבי אלא גם כמשקפות ומסמלות יסודות בתורת הסוד.⁵⁹ בין ההוגים החסידיים שהלכו בדרך זו ניתן למנות את הבעל שם טוב,⁶⁰ הרב יעקב כ"ץ בספרו 'תולדות יעקב יוסף',⁶¹ רבי אלימלך מלז'ינסק בספרו 'נועם אלימלך',⁶² ורבי נתן מנמירוב בספרו 'ליקוטי הלכות'.⁶³ גם בספר 'אמרי אמת' המכנס את דרשותיו של בנו ומחליפו של ה'שפת אמת', רבי אברהם אלתר, ניתן למצוא עשרות מקרים שבהם הוא מפרש משניות בעלות אופי הלכתי מובהק כסמל או כאלגוריה למושגים מהשדה הקבלי והחסידי.⁶⁴ אולם, למרבה העניין, עיון בשלושה מכתביו של ה'שפת אמת' מלמד שדרך זו כמעט ואינה באה בהם לידי ביטוי.⁶⁵ בספר 'שפת אמת על התורה' כמעט כל המשניות המופיעות הן ממסכת אבות. גם משניות שהוא מביא מסדרים אחרים וממסכות אחרות הן בדרך כלל משניות בעלות אופי אגדתי.⁶⁶ גם עיון מדוקדק

- 59 על תופעה זו בספרות הקבלה והחסידות עמד אנגלרד, מיסטיקה ומשפט. כפי שהוא מעיר שם, עמ' 32, מה שאפשר פרשנות זו הוא רעיון ריבוי המשמעות - תפיסה שלפיה ניתן לקרוא את המקורות, המקראיים והתלמודיים, בדרך הפרד"ס כך ששכבת משמעות אחת אינה מפקיעה שכבה אחרת. תופעה זו ניתן למצוא, אם כי לא באופן נרחב, גם אצל חסידי אשכנז. ראו י"י סטל, דרשות לימי התשובה מבית מדרשם של חסידי אשכנז, ירושלים תשע"ד, עמ' מד. סטל מפנה שם לכמה חיבורים מבית המדרש של חסידי אשכנז שדרשו את המשנה בכלים, ב, א, "נשברו - טהרו", כך שהיא מוסבת גם על בעל תשובה הנטהר בעקבות 'שבירתו'.
- 60 ראו, לדוגמה, 'בעל שם טוב', בראשית קמו (עמ' קא); שם נח, ו (עמ' קכה); שם ויקהל, א (עמ' תז); שם בחוקתי, ב (עמ' תנו).
- 61 ראו, לדוגמה, 'תולדות יעקב יוסף', הקדמה (עמ' עד); שם, נח (עמ' קה-קו) שם, חיי שרה (עמ' קסט); שם, שם (עמ' קע); שם, שם (עמ' קפב).
- 62 ראו, לדוגמה, 'נועם אלימלך', וישלח (עמ' עא); שם, וישב (עמ' פו); שם, שמות (עמ' קטז); שם, ויקרא (עמ' ריט); שם, בהר (עמ' רסז).
- 63 ראו לעיל, הערה 59.
- 64 ראו, לדוגמה, 'אמרי אמת', בראשית תרע"ז (עמ' ז); שם, בראשית תרפ"ז (עמ' 14); שם, בראשית תרפ"ט (עמ' ט); שם, וירא תרפו (עמ' ל); שם, וישלח תרפ"ט (עמ' נו).
- 65 מצאתי אצל ה'שפת אמת' מספר מועט מאוד של דרשות כאלו. ראו 'שפת אמת' - ליקוטים', מהדורת אור עציון, מרכז שפירא תשע"א, עמ' 137; שם עמ' 274. יש לציין שדרשה אחרונה זו עוסקת במשנה בכלים, ב, א, "נשברו - טהרו", שנדרשה במקורות רבים מאוד על בעלי תשובה (ראו לעיל, סוף הערה 59). ה'שפת אמת' מצטט, אם כן, מקור ידוע ומקובל שאינו מקורי שלו.
- 66 כך על פי חיפוש של המילה 'משנה' במאגר 'פרויקט השו"ת' של אוניברסיטת בר אילן. תמונה זו עולה גם מעיון במפתחות לספר 'שפת אמת' במהדורת אור עציון, מרכז שפירא, תש"ס, בראשית עמ' 462-463; שם, שמות, עמ' 392; שם, ויקרא, עמ' 269; שם, במדבר, עמ' 354; שם, דברים, עמ' 294.

בציטוטים שהוא מביא מתוך התלמוד הבבלי מלמד שברוב רובם של המקרים מדובר על מקורות אגדתיים.⁶⁷ תמונה דומה עולה גם מעיון בספר 'שפת אמת - ליקוטים', ליקוט של כתבי ה'שפת אמת' מהשנים שקדמו למינויו לאדמו"ר. ספר זה, הבנוי על סדר התורה, מתאפיין בהגות חסידיית לצד דיונים תלמודיים והלכתיים רבים. אלא שגם בחיבור זה כמעט ולא קיימת דרשנות קבלית וחסידיית של מקורות הלכתיים.⁶⁸ תמונה זהה מתקבלת מעיון בחידושי לתלמוד. במספר מקומות הוא מתייחס למימרות אגדתיות ולסיפורי אגדה ומנתח אותם על פי מקורות קבליים כגון ספר הזוהר,⁶⁹ אולם בכל הקשור למקורות הלכתיים, הפרשנות שלו, למעט מספר מקרים יוצאי דופן, נצמדת לשדה התלמודי-הלכתי בלבד.⁷⁰

9. סיכום ומסקנות

במאמר זה עקבתי אחר דרכי פרשנותו של ה'שפת אמת', תוך השוואה לחידושיו של סבו ה'חידושי הרי"ם' ולחידושיו של ה'פני יהושע', המצוטט אצל ה'שפת אמת' תדיר. ממצאי מחקר זה מעלים ששיטתו הלמדנית של ה'שפת אמת' שונה מאוד משיטתו של ה'חידושי הרי"ם' - חידושיו של האחרון מאופיינים במערכות ארוכות המתמקדות, בעיקר, בדברי רש"י והראשונים ובניסיון להסביר את שיטתם, תוך משא ומתן למדני ומסועף הדן במושגים הלכתיים מסוגיות אחרות. לעומת זאת, ה'שפת אמת' הוא פרשן מקומי יותר המתמקד בפשט הסוגיה שלפניו ונוטה להסבירה, פעמים רבות, גם בניגוד לפירושי

67 גם במקרה זה נעזרתי במפתח שהוכן במהדורת אור עציון. ראו שם, בראשית, עמ' 463-464; שם, שמות, עמ' 393-394; שם, ויקרא, עמ' 270-271; שם, במדבר, עמ' 355-358; שם, דברים, עמ' 295-297.

68 על פי בדיקה במפתחות הספר 'שפת אמת - ליקוטים' מהדורת אור עציון, מרכזו שפירא תשע"א. ראו שם, חלק א, עמ' 505; חלק ב, עמ' 577.

69 ראו, לדוגמה, ברכות לה ע"א ד"ה 'ת"ר אסור'; שבת יב ע"ב ד"ה 'שאינן'; עירובין יח ע"ב ד"ה 'בגמי' הי' מינייהו'; סוכה מה ע"א ד"ה 'אר"א כל הנוטל'; סוכה נ ע"ב ד"ה 'דאר"נ'; יומא עה ע"א ד"ה 'וכי מלאכי'; מנחות ל ע"א ד"ה 'אפשר'.

70 מצאתי מספר מועט של מקרים שבהם ה'שפת אמת' מסביר מקורות הלכתיים לאור תובנות והנחות הלקוחות מעולם הסוד והמחשבה. אולם גם במקרים מועטים אלו לא מדובר בפרשנות שעוקרת את המקורות ההלכתיים לשדה מושגים אחר, כך שהם נקראים כסמל וכאלגוריה, אלא על הסבר המגמות ההלכתיות על פי רעיונות מחשבתיים. ראו בפירושו לתלמוד זבחים כ ע"ב (ד"ה 'עיינן רמב"ם'), שם הוא מסביר את פסק הרמב"ם שלפיו מי שישן במקדש צריך לקדש ידיו ורגליו שנית, למרות שלא יצא מהמקדש: "ויש לומר הטעם דהוי כיצא לחוץ, דהנפש יוצאת ממנו בשעת שינה". ראו גם בספר 'ליקוטי שפת אמת', בני ברק תשמ"ו, סימן יד. ה'שפת אמת' מסביר שם את הצורך של דרשת הספרא (נדבה, יב, יד) להוכיח ממקור מיוחד שמותר לתת מלח על המנחה ועל הקורבן אפילו בשבת, למרות שכל עבודות הקורבן הותרו בשבת, באמצעות מדרש ששוכנע שסיבת שימת המלח על הקורבן היא כדי לעשות שלום בין המים העליונים והתחתונים. מכיוון שכך, היה מקום לחשוב שבשבת, שבה כבר יש שלום בין עליונים ותחתונים, אין היתר לתת מלח על הקורבן.

רש"י והראשונים. כפי שראינו, דרכו של ה'שפת אמת' מושפעת הרבה יותר משיטתו של ה'פני יהושע', אך בשני הבדלים משמעותיים: ראשית, ה'פני יהושע' הוא בראש ובראשונה פרשן הקורא את הסוגיה דרך עיניהם של רש"י והתוספות, וגם כאשר הוא מציע פירוש שונה מדבריהם הוא עושה זאת בהיסוס ובהתנצלות. הוא אף לא קובע חד משמעית שיש פירוש נכון אחד לסוגיה. לעומת זאת, ה'שפת אמת' הוא קודם כל פרשן המתמקד בסוגיה ובקשייה, ובשל כך הוא מרשה לעצמו, פעמים רבות, לחלוק על הראשונים ולככר את פירושו שלו. שנית, בעוד שה'פני יהושע' התנגד לעיסוק בשינויי גרסה, ה'שפת אמת' עושה זאת פעמים רבות. בעניין זה הוא ממשיך מסורת פרשנית של אחרונים אחרים כגון הגר"א והרש"ש. התמונה העולה לפנינו היא של למדן מוכשר שכבר בצעירותו סלל דרך לימוד אינדיבידואלית שאינה ממשיכה את דרכו של סבו, שאצלו גדל והתחנך. דרכו העצמאית נבנתה תוך אימוץ שיטות פרשניות שונות שנקטו אחרונים שונים ומגוונים. נדמה שהדברים עולים בקנה אחד עם תיאורו של יורם יעקבסון את דמותו של ה'שפת אמת'. יעקבסון עסק⁷¹ בהבדלים הניכרים בין אופיו של החיבור 'שפת אמת' על התורה, המרכז את דרשותיו לאחר שמונה לאדמו"ר, ובין 'שפת אמת' - ליקוטים' שבו רעיונות שכתב לפני שהפך לאדמו"ר. לטענתו, בעוד שב'שפת אמת' על התורה מצטייר דרשן מתון העומד לפני קהל שומעיו ומעביר להם את מסריו בלשון פשוטה ומובנת, הרי שב'ליקוטי שפת אמת' מתגלה דמות חריפה וביקורתית שתוך כדי לימודה מתווכחת, חולקת ומבררת את המקורות שלפניה. בלשונו של יעקבסון (עמ' 436-438):

הוא ניבט [בליקוטים. י"מ] בתוך דבריו לא בדמות של דרשן המסתייע במקורות מגוונים להעשרת הטקסטורה הדרשנית, אלא בדמות של תלמיד חכם השוקד על תלמודו ומנתח את מקורותיו... בתעוזה רבה אוהז בעל ה'ליקוטים' באזמל הביקורת הטקסטואלית ואין הוא נרתע מלהביע בנחישות את דעתו, לחלוק על מפרשים ולבטא תמיהות ודברי ביקורת גם על דמויות אוטוריטיביות... אין ספק שרוח ה'ליקוטים' היא לא רק רוח נעורים... אלא רוח החירות של מי שאין לו עדיין אחריות של הנהגת עדה.

והנה, התמונה העולה ממחקר זה תואמת את האופן שבו ניתח יעקבסון את דמותו של ה'שפת אמת' כאישיות ביקורתית בעלת חירות מחשבתית. אומנם בדרשותיו ההגותיות רוח זו נשמרה בעיקר בכתיבו המוקדמים, אך בחידושו לתלמוד, שכתב לעצמו תוך כדי לימודו בכל יום,⁷² מאפיינ זה בולט לאורך כל שנותיו.

71 יעקבסון, מנעורים להנהגה.

72 ראו לעיל, ליד הערה 12.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

1. כתבי יד

א. משנה

כתב יד לו	כת"י קיימברידג' Add. 470
כתב יד פארמה	כת"י פארמה, ספרית הפאלאטינה, אוסף דה-רוסי 138
כתב יד קאופמן	כת"י קאופמן A50, ספרית האקדמיה למדעים בודפשט (זרעים ומועד, מהד' האקדמיה ללשון עברית תשע"ז)

ב. תלמוד ירושלמי

כתב יד ליידין	כת"י ליידין, סקליגר 3, Cod. Or. 4720
---------------	--------------------------------------

ג. תלמוד בבלי

כתב יד אוקספורד 23	כת"י אוקספורד, הספריה הבודליאנית (366) Opp. Add. Fol. 23
כתב יד אוקספורד 2673	כת"י אוקספורד, הספריה הבודליאנית (10-20) Heb. b. 1/10-20
כתב יד הספרייה הבריטית	כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add.25,717
כתב יד וטיקן 120-121	כת"י ספרית הוטיקן Vat. ebr. 120-121
כתב יד מינכן 95	כת"י מינכן, ספרית המדינה של באווריה, Cod. Heb. 95

2. ספרי אחרונים וחסידות

א. חידושים על התלמוד

אורח מישור, דפוס לעמברג תרכ"ד	גבורות ארי (לא ציון מו"ל), ירושלים תשס"ב
חידושי הלכות למהרש"א, מודפס בתלמוד הבבלי על פי דפוס וילנא, מהדורת טל מן, ירושלים 1981	חכמת שלמה, מודפס בתלמוד הבבלי על פי דפוס וילנא, מהדורת טל מן, ירושלים 1981
טהרת הקודש, על פי צילום דפוס לעמברג תקנ"ב, ירושלים תשנ"ד	טורי אבן, מהד' עקד ספרים, רמת גן תשנ"ה-תש"ס
ים של שלמה, מכון משנת דור, ירושלים תשס"ז	יום תרועה, בתוך שמות בארץ, ירושלים תשנ"ח
כפות תמרים, בתוך שמות בארץ, ירושלים תשנ"ח	מאיר עיני חכמים, מודפס בתלמוד הבבלי על פי דפוס וילנא, מהדורת טל מן, ירושלים 1981
ספר בית ישראל, ירושלים-תל אביב תשכ"ב	פני יהושע, מכון אור החכמה, ירושלים תשנ"ח
ציון לנפש חיה (צל"ח), מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ה	ראשון לציון, מהד' אור החיים, בני ברק, תשס"ז

רצוף אהבה, בתוך קובץ שיטות קדמוניות למסכת תענית, ירושלים תשס"ז
 שאגת אריה, מכון משמחי לב, ירושלים תש"ס
 שיח יצחק, מהדורת מכון מיקיצי נרדמים, אשדוד תשנ"ו
 תוספת יום הכיפורים, בתוך שמות בארץ, ירושלים תשנ"ח
 תורת חיים (ללא ציון מו"ל), ירושלים תשס"ד

ב. ספרי חסידות

בעל שם טוב על התורה, מכון הדרת חן, אשדוד תשע"ה
 תולדות יעקב יוסף, מכון נחלת צבי, בני ברק תשע"ו
 נועם אלימלך, מכון סוד ישרים, ירושלים תשס"ג
 ליקוטי הלכות, ירושלים תש"י (ללא ציון מו"ל)

3. מחקרים

אטקס, הגאון	ע' אטקס, יחיד בדורו: הגאון מוילנא - דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח
אלבק, מבוא לתלמודים	ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט
אלבק, מועד	ח' אלבק, ששה סדרי משנה סדר מועד - מפורשים בידי חנוך אלבק, תשי"ב
אלפסי, חסידות	י' אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות, אות י, ירושלים תשס"א
אנגלמן, הרש"ש	ש' אנגלמן, הרב שמואל שטרשון (הרש"ש) והגהותיו לתלמוד הבבלי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשס"ט
אנגלרד, מיסטיקה ומשפט	י' אנגלרד, "מיסטיקה ומשפט הרהורים על "ליקוטי הלכות" מבית מדרשו של רבי נחמן מברסלב", שנתון המשפט העברי, ו-ז (תשל"ט-תש"ם), עמ' 29-44
אסף, מהרש"ל	ש' אסף, "משהו לתולדות מהרש"ל" בתוך ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, ניו-יורק, תש"ו
אפשטיין, משנה	י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
בויארין, העיון הספרדי	ד' בויארין, העיון הספרדי - לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד, ירושלים תשמ"ט
בראון, שני מיני	ב' בראון, "שני מיני האחדות: מהר"ל, השפת אמת' והמפנה הדואליסטי בחסידות פולין המאוחרת" בתוך: א' ריינר (עורך) מהר"ל - אקדמות, ירושלים 2015, עמ' 434-447

- ברויאר, אהלי תורה
מ' ברויאר, אהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד
- ברויאר, עליית הפלפול
מ' ברויאר, "עליית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז" בתוך קונטרס זכרון לרב יחיאל וינברג, ירושלים תש"ל, עמ' 241-255
- ברויאר, שאגת אריה
מ' ברויאר, "תורת התעודות של בעל ה"שאגת אריה"", מגדים ב (תשמ"ו), עמ' 9-22
- ברקאי, המהרש"א
י' ברקאי, "שיטתו הפרשנית של המהרש"א ב'חידושי אגדות" חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1995
- גפני, משנה
ח' גפני, פשוטה של משנה, תל אביב 2010
- דימיטרובסקי, על הפלפול
ח"ו דימיטרובסקי, "על דרך הפלפול", בתוך שאול ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד ש' בארון למלאת לו שמונים שנה, ירושלים תשל"ה
- הבלין, החתימה
ש' הבלין, "על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה", מחקרים בספרות התלמוד, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192
- הופמן, משנה ראשונה
רד"צ הופמן, משנה ראשונה, ברלין תרע"ד
- הריס, הגר"א
J.M. Harris, "Rabbinic Literature in Lithuania after the death of the Gaon" in: *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish culture*, (ed. Vilnius), 1998, pp. 95-88
- הריס, מדרש
J.M. Harris, *How Do We Know This? Midrash and the Fragmentation of Modern Judaism*, New York, 1995
- וונזר, חשיבה משפטית
ש"ע וונזר, חשיבה משפטית בישיבות ליטא, ירושלים 2016
- וייס, לחקר התלמוד
א' וייס, לחקר התלמוד, ניו יורק, 1954
- טויטו, שאגת אריה
א' טויטו, שיטתם של ר' פנחס הלוי איש הורוביץ, ור' אריה לייב בלימוד התלמוד ובפסיקת ההלכה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשע"ב
- טיקוצ'ינסקי, דרכי לימוד
ש' טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה ה-19, עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד
- טיקוצ'ינסקי, מנחת חינוך
מ' טיקוצ'ינסקי, יסודות השיטה הלמדנית בספר 'מנחת חינוך', חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן תשע"ד
- יובל, ראשונים ואחרונים
י"י יובל, "ראשונים ואחרונים - תודעת זמן ותודעה עצמית באשכנז, ציון נז, ד (תשנ"ב), עמ' 369-394
- יעקבסון, אמת ואמונה
י' יעקבסון, "אמת ואמונה בחסידות גור" בתוך: י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר

- והגות: מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 593-616
- יעקבסון, מנעורים להנהגה
 י' יעקבסון, "מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות שלבים בהתפתחותו של בעל ה'שפת אמת", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך יג, ב (תשנ"ו), עמ' 429-446
- יעקבסון, קדושת החולין
 י' יעקבסון, "קדושת החולין בחסידות גור: עיונים בתפיסת השבת בדרושי "שפת אמת" בתוך: ר' אליאור ואחרים (עורכים) צדיקים ואנשי מעשה - מחקרים בחסידות פולין, ירושלים תשס"ד, עמ' 241-277
- כהן, אור שמח
 י' כהן, הרב מאיר שמחה הכהן ('האור שמח') מדוינסק ומשנתנו ההלכתית-משפטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשס"ה
- כהן, הרגשה
 ע' כהן, "דין הרגשה - עיון מחודש", נטועים י (תשס"ג), עמ' 41-47
- כהנא, מהנודע ביהודה
 מ' כהנא, מהנודע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, ירושלים תשע"ו
- ליכטנשטיין, תקופת האחרונים
 מ' ליכטנשטיין, "ואת אחרונים אני הוא" - תקופת האחרונים: מגמות וכיוונים, נטועים טז (תש"ע), עמ' 131-174
- סטל, חסידי אשכנז
 י"י סטל, דרשות לימי התשובה מבית מדרשם של חסידי אשכנז, ירושלים תשע"ד
- סמט, קצות החושן
 נ' סמט, "קצות החושן": ראשית הלמדנות - מאפיינים ומגמות, מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", באר שבע 2016
- פייקאז', הנקודה הפנימית
 מ' פייקאז', "הנקודה הפנימית בחסידות גור ואלכסנדר כבבואה לכושר הסתגלותם לתמורות העיתים", בתוך: י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר והגות: מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 617-660
- פייקאז', חסידות פולין
 מ' פייקאז', חסידות פולין: בין שתי המלחמות ובגורות ת"ש-תש"ה, ירושלים תש"ן
- פרידמן, סוגיות פרנקל, דרכי המשנה
 ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ירושלים 2010
- פרנקל, דרכי המשנה
 ז' פרנקל, דרכי המשנה: התוספתא, מכילתא, ספרא וספרי, ורשה, תרפ"ג
- רון, מהרש"ל
 י' רון, "מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל", עלי ספר יד (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 64-104
- ריינר, מעבר
 א' ריינר, "מעבר לגבולות ההשכלה: תמורות בתבניות הלימוד והידע בחברה היהודית המסורתית בעת החדשה המקודמת"

- בתוך: ד' אסף ואחרים (עורכים), ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם חלק ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 289-311
- ריינר, תמורות
א' ריינר, "תמורות בשיבות פולין ואשכנז במאות ה"ז-ה"י"ז והוויכוח על הפלפול" בתוך: י' ברטל ואחרים (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 9-80
- רפלד, המהרש"ל
מ' רפלד, המהרש"ל ו"והים של שלמה", חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשנ"א
- שוחט, השיטה הליטאית
E.J. Schochet, "The Nature of Lithuanian Jewry: The Legacy of the Gaon of Vilna", בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, החלק האנגלי, עמ' 71-90
- שטיינמן, באר החסידות
א' שטיינמן, באר החסידות: על אדמור"י פולין, ירושלים תשי"ט
- שפיגל, הגהות ומגיהים
י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים, רמת גן, 2005
- תא שמע, הגר"א
י' תא שמע, "הגר"א, ובעל "שאגת אריה", ה"פני יהושע" וספר "ציון לנפש לחיה", סידרא טו (תשנ"ט), עמ' 181-191
- תא שמע, הספרות
י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, ירושלים תש"ס
- תא שמע, סדר הדפסתם
י' תא שמע, "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד - פרק לתולדות ה'פלפול', קרית ספר נ (תשל"ה), עמ' 325-336
- תא שמע, פני יהושע
י' תא שמע, "דברים אחדים על הספר 'פני יהושע' ועל מחברו" בתוך: ג' בקון ואחרים (עורכים) מחקרים בתולדות יהודי אשכנז - ספר היובל לכבוד יצחק זמיר, רמת גן תשס"ח, עמ' 277-285
- תא שמע, תוספות גורניש
י' תא שמע, "תוספות גורניש מהותן ויחוסן אל שיטת הפלפול והחילוקים, סיני סח (תשל"א), עמ' קנ-קסא